

"ועבדום וענו אותם ארבע מאות שנה" — גזירה או עונש?

פסוק זה ידוע ומורגל בפי כול, ומפאת פרסומו הוא נראה פשוט וברור. לפיכך נציג את השאלה הבסיסית: מדוע?

למה נגזר על בני ישראל לעבור תהליך של גלות בארץ לא להם ארבע מאות שנה? לכאורה התשובה מצויה בפסוקים הבאים, שהרי נאמר "ודור רביעי ישובו הנה, כי לא שלם עוון האמורי" (בר' ט"ו, טז), כלומר: ההבטחה שניתנה לאברהם "לתת את הארץ הזאת לרשתה" איננה בת ביצוע מייד, אלא לאחר זמן. הגורם המעכב את ירושת הארץ הוא חיצוני, בארץ כנען יושב האמורי (וכנראה הוא המייצג את כל העממים היושבים בכנען), ועונו אינו שלם, כלומר: לא נתחייבו עדיין להשתלח מארצם (ראה רש"י, אבן עזרא וספורנו לפסוק זה), ויש להמתין עוד 400 שנה.

עוון האמורי מהו? דברי תורה עניינם במקומם, ועשירים במקום אחר. בסי' ויקרא י"ח נוכל למצוא את התשובה. התורה מונה שורה ארוכה של איסורי חיתון, ובסוף נזכרות "התועבות", כגון: מולך, משכב זכר, משכב בהמה. (והתורה מוסיפה אזהרה (שם י"ח): "אל תטמאו בכל אלה, כי בכל אלה נטמאו הגוים אשר אני משלח מפניכם ותטמאו הארץ ואפקד עוונה עליה ותקיא הארץ את יושביה". מכאן ברור מהו עוון האמורי.

אולם השאלה הבסיסית עדיין עומדת: מפני מה התחייבו בניי שעבוד (עבדות), עינוי וגזירות קשות, כגון "כל הבן הילוד היאורה תשליכוהו...", וכי מפני שלא שלם עוון האמורי? הרי תיתכן גלות ללא עבדות (כגון גלות בבל, גלויות רבות בזמנינו), ואם אמנם נתחייבו עבדות, מדוע עונו כפי שעונו במצרים?

שאלה זו עתיקת יומין היא, וכבר נשאלה בתלמוד, במדרשים ועיי' פרשני המקרא. לאחר עיון מקיף בדבריהם נראה שיש שלוש גישות עקרוניות להבנת העניין: **א**) יש גישה הרואה בשעבוד מצרים **עונש על חטא אבות**, שהרי אין "עונש ללא חטא". אמנם החטא אינו מפורש בתורה, אבל כיוון שהעונש הוא תגמול על חטא, הרי צריך להתבונן היטב בעונש, ולפיו לשחזר את החטא.

ב) גישה שנייה רואה בשעבוד מצרים **תגמול על התנהגותם של בניי במצרים עצמה**. אין כאן עונש על חטא אבות; הדור שחטא הוא שנושא את עונשו. העונש הספציפי בא כדי למנוע התבוללות בניי בחברה המצרית.

ג) גישה שלישית טוענת ששעבוד מצרים הוא **גזירה מפי עליון** (והמניעים לכך הם חינוכיים, דתיים (אָמוּנָתִיִּים) ולאומיים גם יחד). **בניי צריכים לעבור הכשרה**, כוונת היתוך, על מנת להכניס לקראת קבלת עול מלכות שמים ומתן תורה.

ועתה נבאר את הגישות בהרחבה:

גישה ראשונה: כבר בתלמוד (נדריס ל"ב, ע"א) נשאלה השאלה: "אמר ר' אלעזר: מפני מה נענש אברהם אבינו ונשתעבדו בניו למצרים מאתיים ועשר שנים? מפני שעשה אנגרייא בתלמידי חכמים, שנאי' וירק את הנכיו ילידי ביתו, ושמואל אמר: מפני שהפריז על מידותיו של הקב"ה שנאי' במה אדע כי אירשנה" [רש"י: "שהגדיל לשאל על מידותיו של הקב"ה שאמר 'במה אדע'"], ור' יוחנן אמר: שהפריש בני אדם מלהכנס תחת כנפי השכינה" וכו'. השאלה שנשאלה היא ברורה, אבל תשובות האמוראים טעונות הבהרה, וקשה לנו לרדת לעומק דבריהם.

אברבנאל כבר פתח בשאלות על דברי הגמרא ונשאר ללא מענה – וכך הוא שואל: "...והנה הדעות האלה כולם מבלבד מה שיש בהם מהחולשה כבר יכללם ספק עצום והוא שאברם שְׁקָטָא לא נענש כלל, כמו שכתוב ואתה תבוא אל אבותיך בשלום תקבר בשיבה טובה, והדור השלישי והרביעי מיוצאי חלציו על לא חמס בכפיו ועל כיוצא בזה נאמר: 'אבות אכלו בסר ושיני בנים תקהינה'... ויקשה עוד למה היה הגלות הזה במצרים יותר מבשאר ארצות?"

ובמדרש: המדרש מרחיב את דברי האמורא שמואל שבתלמוד וקובע, כי אברהם חטא בשפתיו כאשר שאל "במה אדע כי אירשנה":

"...אמר אברהם לפני הקב"ה: 'במה אדע כי אירשנה? אמר לו הקב"ה: אברהם, כל העולם כולו בדיבורי הוא עומד ואין אתה מאמין בדברי אלא אתה אומר במה אירשנה? חייך, שני פעמים ידע תדע כי גר' וכו'" (פרקי דר' אליעזר פי מ"ח).
וכך בשמות רבה, ה:

"כך אמר [משה] לפני הקב"ה: נטלתי ספר בראשית וקראתי בו, וראיתי מעשה של דור המבול היאך נידונו ומידת הדין היתה ומעשה דור הפלגה ושל סדומיים היאך נידונו, ומידת הדין היתה. העם הזה מה עשו שנשתעבדו מכל הדורות שעברו? ואם בשביל שאמר אברהם אבינו 'במה אדע כי אירשנה'..., אם כן הרי עשיו וישמעאל מבניו והן צריכים להשתעבד, ואפילו כן היה לו להשתעבד דורו של יצחק או דורו של יעקב, לא לעם הזה שהוא בדורי!"

המדרש שם בפיו של משה רבנו קובלנה ממש: מדוע דורו שלו צריך להיענש על חטאו של אברהם אבינו?

גם רמב"ן נוקט גישה זאת, מאריך בדברים ומייחס את החטא לאברהם או לשרה. בפירושו לברי' י"ב, י' ויהי רעב בארץ, הוא כותב: "ויהי רעב בארץ הנה אברהם ירד למצרים מפני הרעב לגור שם להחיות נפשו בימי הצרות והבצורת, והמצרים עשקו אותו חנם לקחת את אשתו..., ורמז אליו כי בניו ירדו למצרים מפני הרעב לגור שם בארץ והמצרים ירעו להם ויקחו מהם הנשים כאשר אמר 'וכל הבת תחיון' והקב"ה ינקם נקמתם בנגעים גדולים עד שיוציאם בכסף וזהב... לא נפל מכל מאורע האב שלא יהיה בבנים". רמב"ם מביא סיוע לפירושו ממדרש ב"ר: "ר' פנחס בשם ר' אושעיא: אמר הקב"ה לאברהם: צא וכבוש את הדרך לפני בניך, ואתה מוצא כל מה שכתוב באברהם כתוב בבניו, 'כתוב ויהי רעב בארץ, בישראל כתוב כי זה שנתים הרעב בקרב הארץ'...". רמב"ן נאמן לשיטתו ואומר (פסוק ו), בד"ה: "ויעבר אברם בארץ": "...אומר לך כלל תבין אותו בכל הפרשיות הבאות בענין אברהם יצחק ויעקב והוא ענין גדול, הזכירוהו

רבותינו בדרך קצרה ואמרו: כל מה שאירע לאבות סימן לבנים... וכולם באים ללמד על העתיד, כי כאשר יבוא המקרה לנביא [כלומר לאבות] משלושת האבות יתבונן ממנו הדבר הנגזר לבוא לזרעו".

רמב"ן מבאר אפוא את כל מעשי האבות לא רק כמעשי מופת לדורות הבאים, אלא במובן הרחב ביותר: כל אירוע שאירע לאבותינו בא לרמוז אירוע דומה שיבוא בדורות הבאים.

מכאן, ירידתו של אברהם למצרים מפני הרעב, "עושיק שרה אשתו, נקמת ה' בפרעה – כל אלה באים לרמוז על מה שאירע לבני" במצרים: ירידת בני" מצרימה, גזירות פרעה, נקמת ה' בפרעה – כל אלה גלומים בירידתו של אבינו הראשון.

אולם חידוש, גדול מחדש רמב"ן בסוף דבריו: "...ודע כי אברהם אבינו חטא חטא גדול בשגגה שהביא אשתו הצדקת במכשול עוון מפני פחדו פן יהרגהו והיה לו לבטוח בשם שיציל אותו וכו'. **ועל המעשה הזה נגזר על זרעו** גלות בארץ מצרים ביד פרעה, במקום המשפט שמה הרשע והחטא".

לדעת רמב"ן אברהם חטא בחוסר ביטחון בשם וע"כ חטא פעמיים: **א)** ירד למצרים מפני הרעב בארץ כנען, **ב)** גרם בעקיפין ששרה אשתו תילקח לבית פרעה.

העונש: גלות ושעבוד בני" במצרים.

הר"ן, בפירושו על התורה, תמה על דברי רמב"ן: "אם נאמר שא' חטא בזה עד שנענש זרעו, איך שב שנית בחטא ההוא עצמו, שהרי בבואו אל אבימלך מלך פלשתים, אמר ג"כ 'אחותי היא', ומי שעמד בנסיונות גדולים איך יוסיף עוד לחטוא בחטא שכבר נענש עליו?!"

אברבנאל גם הוא נוקט דיעה, שגלות מצרים היא חטא על עונש אבות, אך העוון מיוחס הפעם לאחי יוסף שמכרו את אחיהם בבואו לראות את שלום הצאן:

"שאם נודה שהיה גלות מצרים על חטא ועוון קודם אין ראוי שנחשבנו בחיק אברהם אבינו, חלילה לו מעוון ושיותר ראוי שניחסהו לשבטי בני יעקב, כי הנה התורה העידה שהם חטאו חטאה גדולה בשנאתם חנם את יוסף אחיהם במה שהם התנכלו לו להמיתו. ולפי שחטאו היה משורת הדין שיקבלו ענשם ולפי שבמצרים חטאו שמכרוהו להיות עבד שם היה ראוי שילקו במצרים ויהיו עבדים שמה, הם ובניהם וזרעו שנים רבות, כמו שגלה יוסף אחיהם בניו וזרעו. ולפי שהשליכו את **יוסף אל הבור היה מענשם שכל הבן הילוד היאורה תשליכוהו**, ולפי שעל ידם ירד יוסף למצרים היה ראוי גם כן שעל ידו ירדו הם לגלות מצרים". והנה יש מדרש החפץ המסייע לדעת אברבנאל וכך דורש המדרש: "ידע תדעי – בשביל שהרהרת אחר מידותי תדע בשביל חטא בניך במכירת יוסף".

ואם ישאל השואל, מדוע נענשו כל בני יעקב, הרי יוסף ובנימין לא השתתפו כלל וכלל במכירת יוסף? תשובת אברבנאל היא, שכיוון שהעונש נגזר, הרי גם אלה החפים מפשע סובלים.

הגישה השנייה יסודה בכתובים, ויש לה סימוכין במדרשים ובפרשנות. **ספורנו** אומר את הדברים בצורה תמציתית: "...כי אמנם זה לא יהיה להם בדורות הצדיקים, שכל זמן שאחד מן השבטים קיים לא התחיל השעבוד, אבל כאשר העונו דרכם כמו שהעיד הנביא

(יחזקאל כ', ח): 'יזמרו בי ולא אבו לשמע אלי, איש שיקוצי עיניהם לא השליכו ואת גילולי מצרים לא עזבו ואומר לשפך חמתי עליהם לכלות אפי בתוך ארץ מצרים. ואעש למען שמי'.

לדבריו, בניי חטאו בכך שעבדו את אלילי מצרים, והם עצמם הביאו עליהם את השעבוד והעינוי.

וכן במדרש שמות רבה ט"ז, ב:

"וכן אתה מוצא כשהיו ישראל עובדים עבודה זרה ולא היו עוזבים אותה שנא' 'איש שיקוצי עיניהם לא השליכו' [שם], אמר לו הקב"ה למשה: כל זמן שישראל עובדים לאלהי מצרים לא ייגאלו... הדא הוא דכתיב 'משכו וקחו לכם', כלומר משכו ידיכם מעבודה זרה וקחו לכם צאן ושחטו אלוהיהם של מצרים ועשו הפסח'.

הנצי"ב ב"העמק דבר", שמות א', ז – ד"ה: "ותמלא הארץ אותם" – אומר: "...ובא הכתוב להקדים בזה סבת שנאת מצרים וגזירת המלכות... כל זה בא משום שבקשו לצאת מרצון יעקב אביהם שישבו דווקא בארץ גושן כדי שיהיו **בדד ונבדל** ממצרים. ובשמות רבה איתא עוד שפסקו לימול מזה הטעם שאמרו נהיה כמצרים, מאחר שקבעו דירתם בקרבם מצאו טוב להשתחוות למצרים ולא יהיו ניכרים שהמה יהודים. ומשום זה באר המדרש שהפך ה' לבם לשנוא עמו". היה כאן ניסיון של בניי להתבלבל בחברה המצרית, הם יצאו מארץ גושן מתוך מחשבה תחילה להתערב בגויים, אך ההשגחה נקטה צעדי מנע, ובמקום להתקרב אל המצרים, המצרים דחו אותם, ואף שנאו אותם, ומכאן הדרך לגזירות פרעה.

לפי המדרש, שנאת המצרים נובעת מן ההשגחה האלוקית, וכל זה בא למנוע התבללות. לפי הנצי"ב, זה תהליך פסיכוסוציולוגי – ניסיון ההתקרבות נכשל והפך את הידידות לשנאה עמוקה.

הגישה השלישית גורסת שאין כאן עונש כלל, אלא תכנית אלוקית ליצור עם (במקום משפחת בני יעקב בלבד) ולהכשיר אותם לקראת קבלת עול מלכות שמים ומתן תורה. אמנם הדברים לא נאמרים במפורש, אבל יש רמזים רבים בתורה ובנביאים המסייעים לגישה זו.

דברים ד', כ: "ואתכם לקח ה' ויוצא אתכם **מכור הברזל** ממצרים להיות לו לעם נחלה כיום הזה".

וכן אומר הנביא ירמיהו (י"א, ג): "אשר צויתי את אבותיכם ביום הוציא אותם מארץ מצרים **מכור הברזל** לאמר שמעו בקולי... והייתם לי לעם ואנכי אהיה לכם לאלוקים".

כור הוא תנור שבו מזקקים את המתכת מן הסיגים שבה, ובהשאלה מקום של הזדככות והיטהרות.

וכך מנבא יחזקאל לעתיד לבוא: "כהתוך כסף בתוך כור...", ובישעיהו נאמר: "הנה צרפתיך ולא בכסף, בחרתיך בכור עוני" (מ"ח, ז).

מהן אפוא המטרות החינוכיות של שעבוד מצרים? נוכל אולי להגיע אליהן מתוך עיון בהנמקות למצוות שונות בתורה:

1 אמונה בייחוד – בהיותם במצרים למדו להכיר את גילוליהם, אלילי כסף וזהב לפיכך הוכשרו הלבבות לקבל באהבה את הדיבר השני בעשרת הדברים: "לא יהיה לך...

לא תעשה לך פסל וכל תמונה".

2) בורא עולם – עשר המכות אמנם נועדו לחנך את המצרים, ככתוב "וידעו מצרים כי אני ה' בנטותי את ידי על מצרים" (שמות ז', ה), אבל בלי ספק פקחו את עיניהם של בניי לראות מיהו הבורא והשולט בעולמו.

גם במצוות בין אדם לחברו מזכירה התורה את סבלם של בניי במצרים כהנמקה, למשל:

א. "וכי תשלחנו חפשי מעמך [עבד עברי]... הענק תעניק לו... וזכרת כי עבד היית בארץ מצרים" (דב' ט"ו, יג-טו).

ב. "וגר לא תלחץ, ואתם ידעתם את נפש הגר, כי גרים הייתם בארץ מצרים" (שמות כ"ב, ט).

ג. "וגר לא תונה ולא תלחצנו – כי גרים הייתם בארץ מצרים" (שם כ"ב, כ).

ד. "לגר ליתום ולא למנה יהיה [מתנות עניים] וזכרת כי עבד היית בארץ מצרים" (דב' כ"ד, כב).

ה. "כי עבדי הם אשר הוצאתי אותם מארץ מצרים, לא ימכרו ממכרת עבד, לא תרדה בו בפרך" [השווה "ויעבדו מצרים את בניי בפרך" (שמות א', יג)] (ויקי' כ"ה, מב).

ובמצוות השבת (דב' ה') נאמר: "לא תעשה כל מלאכה אתה ובנך ובתך ועבדך ואמתך ושורך וחמורך וכל בהמתך..." – למה? "וזכרת כי עבד היית בארץ מצרים".

